

BELLE TEN

Cilt : LIV

Nisan 1990

Sayı : 209

HİTİTLERDE TUZ VE KULLANIMI

I

Dr. SEDAT ERKUT

Bu çalışmaya ileride tuz ile ilgili yapılacak kapsamlı bir araştırmaya baz oluşturmak amacıyla başladık. Elde edilen ilk bulguları yararlı olacağı düşüncesiyle bir an önce yayınlamayı yeğledik.

İnsan vücudunun yapı taşlarından olan, halk arasında “yemek tuzu” adıyla anılan Sodyum klorür’e (NaCl) erişkinlerde günde 10-20 gr. gereksinim duyulmaktadır. Bitkisel gıdalarla beslenen insanlarda aldığı besin gereği potasyum vücutta yoğunlaşmaktadır. Potasyum idrarla vücuttan çıkarken sodyumu da beraberinde götürmektedir. Böylece doğal olarak vücuttaki gerekli tuz miktarı azalmakta ve metabolizmanın tuz gereksinimi ortaya çıkmaktadır. Ayrıca terleme ve bazı diğer yollardan vücuttaki tuz eksilmektedir. İlkçağda insanların tarımsal üretime geçmeleri, bitkisel gıdalara yönelmeleri daha az et yemelerine neden olmuştur. Böylece tuzun ek olarak alınması gereksinimi doğmuştur. Bu durum insanları doğal tuz kaynaklarından yararlanmaya yöneltmiştir.

A

Çiviyazılı Boğazköy belgelerinde “tuz” mineralini ifade için MUN Sumerogramı kullanılmaktadır. Akadcası TĀBTU / TĀBATU olan sözcüğün Hititçe karşılığı için şimdiye kadar çeşitli teklifler yapılmıştır. İlk E. Forrer tuzun Hititçesinin “šijanta” olduğunu ileri sürmüştür¹. Daha sonra H. Hoffner de bu görüşü tek soru işareti ile paylaşmıştır². J.

¹ E. Forrer, Forschungen. I (1926), s. 164.

² H. Hoffner, RHA 80 (1967), s. 77.

Friedrich bu sözcüğü F. Sommer'e dayanarak³ ihtiyatla aslında "Rauschtrank (??)" "içki sarhoşluğu" anlamına geldiğini belirtmiştir⁴. Eğer bu anlam doğruysa Forrer'in Göksu nehrinin Hititçe karşılığı olacağını ileri sürdüğü Şijanta akarsuyu⁵ teklif edilen anlama uyacak biçimde akan bir akarsu olmalıdır.

Tuz için diğer bir teklif H.G. Güterbock'un ileri sürdüğü ezzan- / izzan- dır⁶. J. Friedrich önce bu teklifi ihtiyatla sözlüğüne almış⁷ daha sonra bu sözcüğün daha ziyade "saman çöpü" anlamına geldiğini belirtmiştir⁸. Son olarak J. Puhvel kelimenin karşılığının kesin olarak "Chaff" "kepek" anlamına geldiğini ortaya koymuştur⁹.

Tuzun Hititçesi bizce de bilinmemektedir. İleride öne süreceğimiz nedenlerden dolayı tuzlamak eyleminin Hititçesini mumija- olduğu görüşündeyiz.

B

Aşağıda bir kısmının çevriyazısı ve çevirisini vereceğimiz KBo XI 73 öy., Bo 2792 öy. II paralelidir ve 996/c öy.? II ile uyuşmaktadır. Büyük bir olasılıkla metin nuntarrijaşhaş bayramına aittir¹⁰. Metnin ilgili kısmı şöyledir¹¹.

2' []x^{URU} Dur[-mi-it-ta]
 3' [LUGAL-]i ħi-in-ká[n-zi]
 4' []MUN ku-gul-lu-uš
 5' ^{URU}Dur-mi-it-ta-az
 6' ħi-in-ku-ua-an-zi

³ F. Sommer, *Die Ahhijava-Urkunden* (1932), s. 132.

⁴ J. Friedrich, *HW* (1952), s. 192.

⁵ E. Forrer, a.g.e., s. 47; diğer lokalizasyonlar için bkz. G.F. Del Monte-J. Tischler, *Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte* (1978), s. 548.

⁶ H.G. Güterbock, *JCS* 6 (1952), s. 36 vd.

⁷ J. Friedrich, *HW* (1952), s. 44, s. 94, s. 286.

⁸ J. Friedrich, *HW* 2. Erg. (1961), s. 10.

⁹ J. Puhvel, *Hittite Etimological Dictionary*, Vol. 1, 2 (1984), s. 321 vd.

¹⁰ M. Popko, "Ein neues Fragment des hethitischen nuntarrijaşhaş- Festrivals", *Alt-orientalische Forschungen* 13 (1986), s. 222.

¹¹ 7'-11'. satırların çevriyazısı ve çevirisi için bkz. S. Alp, *Beitrage zur Erforschung des hethitischen Tempels* (1983), s. 238; ayrıca bkz. M. Popko, y.a.g.m., s. 223; 10'-11'. satırlar 996/c öy.? II 3'-4'. satırlara göre tamamlanmıştır ve metnin çevriyazısı ve çevirisi için bkz. S. Alp, *BEHT* (1983), s. 360.

- 7' SAL.MEŠ zi-in-tu-ḫi-i-e-eš
 8' URU Ta-ḫur-pa-ma-kán
 9' KASKAL-an ZAG-na-az
 10' [(t)]a-[(p)]u-ša a-ra-an-da-ri
 11' [(ta ŠİR)]^{RU} URU Ḫa-at-ti-li

- 2' []x Dur[mitta] kenti
 3' [kral]a reverans ya[parlar]
 4' [] tuz topakları
 5' Durmitta kentinden
 6' salarlar/sevkederler

- 7' zintuḫi rahibeleri
 8' Taḫurpa kentinde ise
 9' yolun sağında
 10' kenarda dururlar
 11' ve Hattice şarkı söylerler.

2', 5'. satırlarda geçen ve tuz sevkiyatının yapıldığı anlaşılan kent Durmitta'dır. Kültepe belgelerinde Turḫumit¹² olarak geçen bu kentin Gaška bölgesinde olduğunu biliyoruz¹³. Ayrıca Durmitta ile Ḫanḫana'nın¹⁴ aynı bölgede olduğu, Muḫattali'nin III. Ḫattušili'ye idare için verdiği vilayetler arasında sayılmasından anlaşılmaktadır¹⁵. Kültepe belgelerinde bakırın Tišmurna'da yapılamayan iyileştirme işleminin Dur-

¹² E. Bilgiç, "Asurca Vesikalara Göre Etilerden önce Anadolu'da Maden Ekonomisi", Sumeroloji Araştırmaları (1940-1941), s. 982 an. 82.

¹³ E. von Schuler, Die Kaskäer (1965), s. 99; ayrıca Muşili yıllıklarında bir Gaška kenti olarak geçer bkz. A. Goetze, "Die Annalen des Muşiliš", MVAeG 38 (1933), s. 22 vd. (KBo III 4 I 30, 31, 41).

¹⁴ S. Alp, "Die Lage der hethitischen Kultstadt Ḫanḫana", Fs. E. Edel (1979), s. 13 vd.

¹⁵ H. Otten, Die Apologie Hattušiliš III, StBoT 24 (1981), s. 14.

mitta'da yapılabildiği gözlenmektedir¹⁶. Durmitta'da Telipinu kültü kut-sanmaktadır¹⁷.

Hattuša'nın kuzeyindeki tuz yataklarına baktığımızda Çankırı'nın yaklaşık 15 km. güneydoğusunda, Balıbağ köyünün 1,5 km. kadar güneyinde halen üretimde olan ülkemizin ikinci büyük kaya tuzu işletmesini görüyoruz¹⁸. Geçtiğimiz yılın sonlarına doğru Çankırı Müzesi tarafından yöredeki nekropolde kurtarma kazılarına başlanmıştır. İlk verilere göre II. binyıl mezarlarına da rastlanmıştır. Ayrıca tuz mağarası yakınlarında pek büyük olmayan bir höyük tespit edilmiştir. Durmitta kentinin bu yörede olması olasılığı büyük olmakla beraber ünlü Durmitta kentini böyle küçük bir höyüğe yakıştırmak bizce olası değildir.

Tuz temin edilen kentlerden bir diğeri Duḫdušna'dır¹⁹.

IBoT II 129 öy.

-
- 12 ıi-ja-a-na DINGIR^{LIM} URU Na-ḫi-ta-za URU Ḫi-li-ik-qa-za pí-e ḫar-kír
- 13 ki-nu-un-ma-ua-ra-at kar-aš-ša-nu-ír MUN-ja A-NA DINGIR^{LIM}
- 14 URU Du-uḫ-du-uš-na-za pí-e ḫar-kír ku-nu-un-ma-ua-kán UKÜ^{MES.} uš
- 15 A-NA^{LÜ.MES.} IŠ GUŠKIN par-ra-an-da pa-a-ír MUN-ma kar-ša-nu-ír
-

12 Tanrının şarabı Naḫita ve Ḫilika kentlerinden temin edilir.

13 Fakat şimdi ihmal ettiler ve tanrının tuzu

14 Duḫdušna kentinden temin edilirdi fakat halk

15 altın seyislerin öte tarafından gittiler tuzu ise ihmal ettiler.

¹⁶ E. Bilgiç, y.a.g.m., s. 927, 928.

¹⁷ KBo I 1 ay. 45', KBo I 4 IV 22', KBo XXII 39 III 21'.

¹⁸ Türkiye Tuz Envanteri, MTA Yayınları No. 164 (1977), s. 32, pafta No. Çankırı G/31.

¹⁹ Bkz. G.E.Del Monte - J. Tischler, y.a.g.e., s. 434.

Duħdušna'nın metinlerimizde Dudušna şeklinde yazılışını tespit edemedik. Dudušna, Durmitta kenti ile yakın ilişkisi olan bir kenttir²⁰. Eğer Duħdušna ile Dudušna aynı kent ise bu kentin yukarıda sözünü ettiğimiz tuz mağarası yakınındaki höyük için uygun bir teklif olabilir.

KBo XIII 238 ay. 6'dan anlaşıldığına göre Kalapiia kenti de Tanrı Telipinu ile ilgilidir ve buradan da tuz temin edilmektedir²¹. Bu kent için de yukarıda sözünü ettiğimiz höyük teklif edilebilir.

KBo XIV 142 III 29 vd.'dan anlaşıldığına göre Kağarna kenti de tuz ile ilişkilidir; ancak kültüne bakılırsa bu kent güneydoğu Anadolu'da aranmalıdır²².

KUB XXXVIII 19 öy. 1'-8' de Šukziia kentinin tuzcularla ilgisi görülmektedir²³. Aynı şekilde Hapalla kenti KUB XLVIII 105 ay. 38'de tuzcularla ilgili geçmektedir²⁴. Tuzcuların işlevleri bu metinlerden açıkça anlaşılmamakla beraber çoğunlukla "koyun" ile birlikte geçmeleri dikkat çekicidir. Belki bu meslek erbabı koyunların tuz ihtiyacını karşılamaktaydı.

Şimdi yeniden yukarıya B bölümünün başına dönelim. Metnimizin 4'. satırında kugulla- sözcüğü geçmektedir. g/kul- gövdesi ile ilgili olan²⁵ bu sözcük için öteden beri kullanılan "metal bir kap" ya da "ölçek" karşılığı²⁶ kanımızca anlamı karşılamamaktadır. Bilgilerimize göre kugulla-DUG determinatifiyle hiç bir zaman geçmemektedir. Kelimenin birkaç yerde çift köşe çengeliyle görülmesi, önceleri yabancı kökenli bir kelime olabileceği izlenimini uyandırmış ancak daha sonra başka sayılarla birlikte

²⁰ KUB XXXIV 38 öy. I 5'-9', 13'-14', kentin adının son tarafı kırkıktır bu kısmı -ka olarak tamamlamak olasıdır, bkz. H. Ertem, Boğazköy Metinlerinde Geçen Coğrafya Adları Dizini (1973), s. 26.

²¹ G.E. Del Monte -J. Tischler, y.a.g.e., s. 163.

²² G.E. Del Monte -J. Tischler, y.a.g.e., s. 204.

²³ G.E. Del Monte -J. Tischler, y.a.g.e., s. 363; metnin çeviriyazısı ve tuzcular için bkz. P. Daddi, Mestieri (1982), s. 76, ayrıca bkz. tuzcu için H. Hoffner, RHA 80 (1967), s. 77.

²⁴ P. Daddi, Mestieri (1982), s. 76.

²⁵ O. Carruba, Das Beschwörungsritual für die Göttin Wisurijanıza, StBoT 2 (1966), s. 37 an. 63.

²⁶ J. Friedrich, HW (1952), s. 155; J. Friedrich, HW 1. Erg. (1957), s. 10.

görülmesi bir ölçek olabileceği fikrini uyandırmıştır²⁷. Ölçek fikri kanımızca tümüyle yanlış olmamakla birlikte aşağıda vereceğimiz örneklerden de anlaşılacağı gibi kugulla- için "topak, yumru" karşılığı uygun düşmektedir.

KUB IX 31 (= HT 1) 15 vd.'da arpa unundan yapılmış ve pişirilmiş kugulla- geçmektedir. 2672/c öy. 13'te de pişirilmektedir²⁸.

KUB XXX 26 öy. 12'de malttan yapılmış kugulla- görülüyor²⁹. 244/p III 6 vd.'da çamurdan 20 adet kugulla- geçmektedir³⁰. KUB XIII 35 II 12'de bir adet bronz kugulla- görülüyor. Bir mahkeme tutanağı olan KUB XIII 33 II 16-20'de de bronz ve gümüş kugulla- geçmektedir; ilgili kısmın çevirisi şöyledir³¹: "Şulupašši kenti sarayından önavlü yıkayıcılığı yapan Paliija'lı Gaškaili'ye sorduk o şöyle cevapladı; V bronz kugulla- içlerinden biri gümüş, bir mutfak bıçağı, bir küçük orak, iki büyük bronz orak, iki hançer çalmışım".

Diğer çok önemli bir metin yeri olan KBo X 45 III 2-7'de bazalt taşından öğütme taşının kugulla- şeklinde yapıldığı kayıtlıdır³². Bu metin yeri ile kugulla-'nın biçimi zihinde daha iyi şekillenmektedir.

Ayrıca kugulla-'nın bir bitki ismi olduğunu görüyoruz³³. Bu bitkinin yukarıdaki kanıtlar gereği "yumru köklü" bir bitki olacağı kanısındayız.

Öte yandan muhtemelen sözcüğümüz ile aynı gövdeden türemiş kullaimmi- adlı bir elbise türü ya da elbisenin bir parçası mevcuttur³⁴. Söz konusu objenin görünüşünün, bu ismi almasına neden olduğu fikrini akla getirmektedir.

²⁷ B. Schwartz, JAOS 58 (1938), s. 346; B. Rosenkranz, Beiträge zur Erforschung des Luvischen (1952), s. 10.

²⁸ H. Otten, ZA NF 17 (1955), s. 129 an. 1.

²⁹ Krşz. H. Otten, Hethitische Totenrituale (1958), s. 102-103.

³⁰ Bkz. ve Krşz. H. Otten, y.a.g.e., s. 134.

³¹ Çeviri için krşz. R. Werner, Hethitische Gerichtsprotokolle, StBoT 4 (1967), s. 34, 35. Metindeki işaretin GİR okunuşu için bkz. H.G. Güterbock, Fs. Otten (1973), s. 80.

³² Çeviriyazısı ve çeviri için bkz. H. Otten, ZA 54 (1961), s. 153; H. Hoffner, Alimenta Hethaeorum (1974), s. 134.

³³ Bkz. H. Ertem, Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolusunun Florası (1974), s. 46.

³⁴ Metnin çeviriyazısı ve çevirisi için bkz. A. Goetze, Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography (1940), s. 60.

Bütün bunlardan dolayı yukarıda çeviriyazısı ve çevirisini verdiğimiz KBo XI 73 öy. 4'te geçen "MUN kugulluš"u "tuz topakları" olarak çeviriyoruz³⁵.

kugulla-'nın anlamı için yaptığımız teklif Yunanca kukλος sözcüğünün anlamını karşılamaktadır. Ayrıca olasılıkla aynı kökten türemiş Almanca kugel sözcüğünün anlamına da uymaktadır³⁶.

³⁵ Metni son işleyen M. Popko, Aof 13 (1986), s. 223'te "die kugulla Gefasse mit Salz" olarak tercüme etmekle birlikte son görüşmemizde kugulla- için "topak" fikrine katıldığını ifade ettiler.

³⁶ Bu karşılaştırmayı Prof. Dr. Orhan Bingöl'e borçluyum; kendilerine burada teşekkür ederim.

